

AYRIS MERDOK ASARLARIDA G‘ARB FALSAFASINING YANGI YO‘NALISHI — AXLOQIY EKZISTENSIALIZM

Xoshimova Dildora Mamadaminovna

Filologiya fanlari doktori(DSc)

Umarova Umida Tulkunovna

Namangan Davlat chet tillari instituti magistranti

Annotatsiya: Maqolada ingliz yozuvchisi va faylasufi Ayris Merdok ijodida G‘arb falsafasining yangi oqimi — axloqiy ekzistensializmning shakllanishi va mazmunini tahlil etilgan. Muallifning “To‘r tagida” hamda “Qora shahzoda” romanlari asosida insonning o‘zlikni anglash, erkinlik, muloqot, tanlov va axloqiy diqqat masalalari badiiy-falsafiy talqinda ochib beriladi. Merdokning g‘oyalari ekzistensializm va Platon falsafasi o‘rtasidagi yangi uyg‘unlikni namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: ekzistensializm, axloqiy realizm, falsafiy roman, erkinlik, tanlov, muloqot, yaxshilik, san’at.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности формирования и сущность нового направления западной философии — морального экзистенциализма в творчестве английского писателя и философа Айрис Мёрдок. На основе анализа романов «Под сетью» и «Чёрный принц» раскрываются проблемы самопознания, свободы, общения, нравственного выбора и художественного восприятия добра. В работе показано, что философские идеи Мёрдок представляют собой синтез экзистенциализма и платонизма, создавая основу для развития нравственного реализма в западной литературе XX века.

Ключевые слова: экзистенциализм, моральный реализм, философский роман, свобода, выбор, добро, искусство, общение.

Annotation: The article explores the emergence and essence of a new direction in Western philosophy — moral existentialism — in the works of the British novelist and philosopher Iris Murdoch. Based on the analysis of her novels *Under the Net* and *The Black Prince*, the study examines the concepts of self-awareness, freedom, communication, moral choice, and the artistic perception of goodness. Murdoch’s philosophical ideas represent a synthesis of existentialism and Platonism, forming the foundation for the development of moral realism in twentieth-century Western literature.

Keywords: existentialism, moral realism, philosophical novel, freedom, choice, goodness, art, communication.

Kirish

XX asr falsafasida insonning ruhiy holati, erkinlik va ma’naviy tanlovi eng muhim mavzulardan biri sifatida ko‘tarildi. Ayniqsa, Ikkinchi jahon urushi tajribasi insonni o‘z mohiyatini qayta ko‘rib chiqishga majbur etdi. Shu jarayonda **ekzistensializm** oqimi shakllanib, insonni “mavjudlik orqali mohiyatini yaratadigan mavjudot” sifatida talqin etdi.

Bu falsafa G'arb adabiyotiga ham chuqur kirib bordi. Fransiyada Jan-Pol Sartr, Alber Kamyu, Germaniyada Martin Xaydegger, Angliyada esa **Ayris Merdok** insonning ichki olami, axloqiy mas'uliyati va tanlov erkinligi haqida falsafiy-badiiy yo'sinda so'z yuritdilar. Merdok ijodi shunchaki ekzistensializmni davom ettirmaydi — u uni **axloqiy asos bilan boyitadi**. Shu bois, tadqiqotchilar uning qarashlarini **axloqiy ekzistensializm** deb ataydilar.

Axloqiy ekzistensializm g'oyasining shakllanishi

Ayris Merdok Oksford universitetida falsafa o'qigan, Platon va Kant ta'limotlarini chuqur o'rgangan, biroq fransuz ekzistensialistlari ta'sirida o'z yo'lini topgan adibdir. U Sartrning inson “mutlaq erkin”, biroq “yolg'iz va mas'uliyatsiz” degan g'oyasiga qarshi chiqadi.

Merdok uchun inson erkinligi — bu **axloqiy ong bilan yo'g'rilgan erkinlikdir**. U “The Sovereignty of Good” asarida yozadi:

“Yaxshilik inson ruhining diqqat markazida turishi kerak; u erkinlikning haqiqiy shaklidir.”

Demak, Merdok insonni faqat mavjudot sifatida emas, **axloqiy mavjudot** sifatida ko'radi. Inson o'zini yaratadi, biroq bu jarayon faqat tanlov bilan emas, **diqqat, mas'uliyat va boshqani ko'ra olish** orqali sodir bo'ladi. Shu jihatdan uning falsafasi ekzistensializm va platonizm uyg'unligidir. ⁵

“To'r tagida” romanida o'zlikni izlash va muloqot chegaralari

Ayris Merdokning “To'r tagida” (Under the Net, 1954) romani yozuvchining adabiy maydondagi ilk yirik asari bo'lishiga qaramay, unda inson va haqiqat o'rtasidagi munosabat, tildagi chegaralar, erkinlik va o'zlikni anglash kabi chuqur falsafiy masalalar ko'tariladi. Asarda Jeyk Donogyu ismli yozuvchi qahramon markazda turadi. U ijodkor sifatida haqiqatni topishga, uni so'z orqali ifodalashga urinadi, biroq har bir so'z ma'noni cheklab qo'yishini tushunadi. Shu bois romanning nomi — “Under the Net”, ya'ni “To'r tagida” — inson tafakkurining chegaralanganligiga ishora qiladi.

Merdok bu asar orqali til falsafasi va ekzistensializm o'rtasidagi bog'liqlikni badiiy shaklda ifodalaydi. Jeykning hayotiy izlanishlari Ludwig Wittgensteinning “so'zlarning chegarasi – fikrning chegarasi” degan g'oyasini eslatadi. Yozuvchi uchun haqiqatni so'z bilan ifodalash — uni bir vaqtning o'zida yo'qotishdir. Shu sababli Jeykning haqiqatga yaqinlashish yo'li — sukut, kuzatish va diqqat orqali amalga oshadi. Roman voqealari tashqi harakatga asoslanmagan, balki ichki ruhiy o'zgarishlarga tayanadi. Jeykning do'stlari, sevgan ayoli va sobiq ustozlari bilan bo'lgan munosabatlari uning o'zini anglash jarayonidagi bosqichlardir. Unga ko'ra, inson o'zligini tan olish uchun boshqalarni tushunishga qodir bo'lishi kerak. Bu jihatdan “To'r tagida” ekzistensial adabiyotdagi klassik savol -,“**Men kimman?**”ga javob izlaydi. Jeykning izlanishi – bu “haqiqatni topish”dan ko'ra “haqiqatni tushunishga urinish”dir. Merdok bu jarayonda til, ong va muloqotning chegaralarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, romanda erkinlik masalasi ham muhim o'rin tutadi. Jeyk o'zini erkin deb biladi, ammo bu erkinlik aslida mas'uliyatdan qochishdir. U o'z

⁵ Murdoch, Iris. The Sovereignty of Good. London: Routledge, 1970.

tanlovlarini bahona qilib, boshqalar oldidagi javobgarligini e'tiborsiz qoldiradi. Merdok bu holatni tanqid qiladi — insonning haqiqiy erkinligi boshqani ko'ra bilish, unga nisbatan diqqatli bo'lish orqali paydo bo'ladi. Asarda Hugo Belfounder obrazi Jeykning **“aks tomoni”**, ya'ni axloqiy jihatdan toza, ammo sukutli inson sifatida tasvirlanadi. Hugo — yozuvchi uchun “haqiqat”ning timsolidir. U so'z bilan emas, amali bilan yashaydi. Shu tariqa Merdok “so'z”dan “haqiqat”gacha bo'lgan masofani badiiy ko'rsatadi. Roman yakunida Jeyk haqiqatga yaqinlashmaydi, lekin o'zining chegaralarini tan oladi. Bu ekzistensializmning asosiy natijasidir: inson o'zini to'liq anglay olmaydi, lekin anglash jarayonining o'zi ma'no beradi. Shu orqali Merdok Sartr va Kamyu singari mutafakkirlarning insoniy tajriba haqidagi qarashlarini yanada axloqiy mazmunga boyitadi.

Demak, **“To'r tagida”** romani orqali yozuvchi insonning ichki izlanishini, haqiqatni til bilan emas, axloqiy sezgi bilan anglash zarurligini ko'rsatadi. Bu Merdok falsafasining bosh tamoyiliga — **“yaxshilikni ko'ra bilish”** g'oyasiga kirish nuqtasidir.

“Qora shahzoda” romanida san'at va axloq o'rtasidagi ziddiyat

Ayris Merdokning **“Qora shahzoda”** (The Black Prince, 1973) romani yozuvchining falsafiy tafakkurida yetuklik davrini ifodalaydi. Bu asarda u inson hayoti, muhabbat, san'at va axloq o'rtasidagi murakkab ziddiyatlarni chuqur tahlil qiladi. Asar shaklan yozuvchi Bredli Pirsonning xotiralaridan iborat bo'lib, u san'atni insonni najotga olib chiqadigan kuch deb biladi. Ammo voqealar rivojida san'at unga najot emas, azob manbaiga aylanadi. Merdok roman kompozitsiyasini metafiksion (hikoya ichida hikoya) tarzda quradi. Bredlining so'zlari orqali biz voqealarni subyektiv ko'rinishda ko'ramiz. Bu usul orqali yozuvchi haqiqatning nisbiyligi va inson ongining o'zgaruvchanligini ifodalaydi. Bredli san'atni hayotdan ustun qo'yadi, biroq u o'zini boshqalardan ajratgan sayin ma'nosizlik girdobiga tushadi.⁶

Asarda muhim **falsafiy g'oya** — san'at va axloqning o'zaro munosabati. Bredli o'zini **“pok”** ijodkor deb biladi, ammo bu poklik faqat so'zda mavjud. U sevgi, rashk, g'urur kabi insoniy holatlarda halokatga uchraydi. Shu tarzda Merdok san'atni ma'naviy sinov maydoni sifatida tasvirlaydi: san'at insonni yuksaltiradi, ammo u bilan yashash axloqiy javobgarlikni ham talab qiladi.

Roman nomi — **“Qora shahzoda”** — ramziy ma'noga ega. Bu obraz insonning ichki soyasini, o'zining yovuz tomoni bilan to'qnashuvini anglatadi. Bredli o'zining **“qora shahzodasi”** bilan yuzma-yuz keladi — bu o'zini oqlashga urinayotgan, lekin ichki halolligini yo'qotgan ijodkor timsolidir.

Roman davomida muhabbat motivi markaziy o'rin tutadi. Bredlining Julianaga bo'lgan muhabbati ekzistensial darajada talqin qilinadi — bu nafaqat shaxsiy tuyg'u, balki insonning o'zini topish istagini ifoda etadi. Ammo bu sevgi mutlaq bo'lmay, fojia bilan yakunlanadi. Shu bilan yozuvchi muhabbatni **“qutqaruvchi kuch”** emas, balki axloqiy sinov sifatida ko'rsatadi. Merdok bu asarda Sartrning **“inson boshqasi orqali mavjud”** degan fikrini teskari talqin qiladi. Boshqa inson bilan munosabat —

⁶ Iris Murdoch. The Black Prince. London: Chatto & Windus, 1973.

bu nafaqat mavjudlikni tasdiqlash, balki javobgarlikni his etishdir. Shuning uchun Merdok uchun muhabbat — erkinlik emas, javobgarlikning eng oliy shakli.

San'at, muhabbat va axloqning o'zaro to'qnashuvi roman kompozitsiyasining badiiy kuchini oshiradi. Bredlining yozuvchi sifatida o'z hayotini “kitobga aylantirish”ga urinishlari insonning o'zini abadiylashtirish istagini ifodalaydi. Biroq haqiqatni matnga aylantirish bilan u hayotdan uzoqlashadi. Shu tarzda Merdok san'atning ikkiyoqlama mohiyatini — yaratish va yo'q qilish imkoniyatini ko'rsatadi.

Roman yakunida Bredli o'zini oqlashga urinadi, biroq o'quvchi uchun haqiqat noaniq qoladi. Merdok bu bilan haqiqatning yagona markazi yo'qligini, insonning esa doimiy izlanish holatida ekanini ta'kidlaydi.

“Qora shahzoda” romanida inson ruhiyatining eng nozik qatlamlari, sevgi va san'atning axloqiy qiymati, ijodkorning ichki halollik muammosi falsafiy chuqurlikda tahlil etiladi. Shu jihatdan bu asar Merdokning axloqiy ekzistensializmini eng to'liq ifoda etgan roman hisoblanadi.

Merdok falsafasining G'arb tafakkuridagi o'rni

Ayris Merdok G'arb falsafasida ekzistensializmni yangicha mazmunda davom ettirgan. Agar Sartr insonni “ozod, ammo ma'nosiz mavjudot” deb bilgan bo'lsa, Merdok insonni **axloqiy ma'noga ega mavjudot** sifatida talqin etadi. Merdok falsafiy roman janrini ham yangiladi — uning asarlari nafaqat voqeani, balki **ongning ichki jarayonlarini** tahlil qiladi. Bu orqali u insonni tafakkur, axloq va estetik sezgi uyg'unligida ko'rsatadi.⁷ Ayris Merdok G'arb falsafasi tarixida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan mutafakkirlardan biridir. XX asrning ikkinchi yarmida ekzistensializm, analitik falsafa va postmodernizm bir-biri bilan kurashayotgan bir paytda, Merdok butunlay boshqacha — **axloqiy realizm va ma'naviylikka asoslangan falsafiy yo'nalish** yaratdi. Uning qarashlari G'arb tafakkurida ikki muhim jihat bilan ajralib turadi: **axloqiy ongni markazga qo'yishi** va **Platon an'anasini zamonaviy shaklda davom ettirishi**. Merdok o'zini zamonaviy platonchi deb bilgan. U Platonning “Yaxshilik” haqidagi ta'limotini asos sifatida qabul qiladi.

Platon uchun Yaxshilik — mavjudotning eng oliy mohiyati bo'lsa, Merdok uchun u **axloqiy hayotning yo'lchi yulduzidir**. Inson Yaxshilikni anglash orqali haqiqatga yaqinlashadi, deb hisoblaydi.

Bu qarashi uni G'arb falsafasining qadimiy an'analari bilan bog'laydi, lekin u Platon fikrlarini zamonaviy psixologiya va estetik tafakkur bilan uyg'unlashtiradi. G'arb adabiyotida ko'p yozuvchilar san'atni estetik obyekt sifatida ko'rgan bo'lsa, Merdok san'atni **axloqiy tarbiya vositasi** sifatida talqin qiladi.

Uningcha:

- san'at insonni “o'zida qamalib qolganlik”dan chiqaradi,
- uni o'zidan kattaroq haqiqatga yuzlashtiradi,
- boshqalarning og'rig'ini his qilishga o'rgatadi.

Shu bois Merdok falsafasida san'at — faqat go'zallik emas, balki **axloqiy diqqat va mas'uliyat makonidir**.

⁷ Murdoch, Iris. The Sovereignty of Good. London: Routledge, 1970.

Merdok G'arb adabiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Uning romanlarida psixologiya, axloq, falsafa va badiiy obrazlar bir butun bo'lib uyg'unlashadi.

Umuman olganda, Merdokning G'arb falsafasidagi o'rni quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ekzistensializmni axloqiy ruh bilan boyitdi;
- analitik falsafaning chegaralarini kengaytirdi;
- platonchilikni zamonaviy shaklda tikladi;
- axloqni haqiqatni ko'rish jarayoni sifatida izohladi;
- roman orqali falsafani ommalashtirdi;
- san'atning axloqiy tabiatini chuqur tahlil qildi.

Shu tariqa, Iris Murdoch XX asr G'arb tafakkurida **axloqiy realizmning** eng yorqin namoyandalaridan biri sifatida tarixda o'z o'rnini egallagan.⁸

Xulosa

Ayris Merdok ijodi XX asr ingliz adabiyotida yangi bosqichni boshlab bergan hodisa sifatida baholanishi bejiz emas. Uning romanlari zamonaviy falsafa, xususan, ekzistensializm g'oyalari bilan to'yingan bo'lishiga qaramay, ular oddiy ekzistensialistik adabiyot doirasidan chiqib, yanada kengroq — axloqiy va ruhiy izlanishlar falsafasi darajasiga ko'tariladi. Merdok insonni faqat mavjudot sifatida emas, balki axloqiy mavjudot sifatida talqin etadi. Uning fikricha, insonning erkinligi — bu shunchaki tanlov qilish qobiliyati emas, balki o'zini va boshqalarni diqqat bilan ko'ra bilish, ularning haqiqatini tushunish qobiliyatidir. Shu nuqtai nazardan, yozuvchi ekzistensializmni yangi — axloqiy ekzistensializm shaklida qayta talqin qiladi. Ayris Merdok romanlarining **falsafiy kuchi** ham shunda: u o'quvchini tayyor xulosaga emas, ichki o'ylashga, o'zini tahlil qilishga undaydi. "To'r tagida"dagi sukut, "Qora shahzoda"dagi ichki qarama-qarshilik — bular insonning ichki ovozini eshitishga da'vatdir. Shu tarzda Merdok o'quvchini falsafiy tajribaga jalb qiladi, uni axloqiy o'sish yo'liga boshlaydi. Merdokning falsafiy qarashlari G'arb adabiyotida **yangi oqim** — axloqiy ekzistensializmni vujudga keltirdi. U ekzistensializmning insonni yolg'izlik va bo'shliq ichida ko'rsatadigan qarashini rad etadi, aksincha, insonni boshqalar bilan aloqada, diqqatda, axloqiy o'zgarish jarayonida mavjud deb biladi. Bu yo'nalish insonning erkinligi va mas'uliyatini birlashtiradi, san'atni esa insoniy o'zgarish vositasi sifatida talqin etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Murdoch, Iris. *Under the Net*. London: Chatto & Windus, 1954.
2. Murdoch, Iris. *The Black Prince*. London: Chatto & Windus, 1973.
3. Murdoch, Iris. *The Sovereignty of Good*. London: Routledge, 1970.
4. Conradi, Peter J. *Iris Murdoch: The Saint and the Artist*. London: Macmillan, 1986.
5. Antonaccio, Maria. *Picturing the Human: The Moral Thought of Iris Murdoch*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
6. Sartre, Jean-Paul. *L'Être et le Néant*. Paris: Gallimard, 1943.

⁸ Murdoch, Iris. *The Sovereignty of Good*. London: Routledge, 1970.

7. Camus, Albert. *Le Mythe de Sisyphe*. Paris: Gallimard, 1942.
8. Sulstonova, H. *Zamonaviy adabiyotda falsafiy yo'nalishlar*. Toshkent: Fan, 2019.